

Gazdaság és erkölcs

(*A gazdaság definíciója*) A gazdaság egy szociális rendszer. Egy a sok közül – nem fontosabb, mint például a vallás vagy a jog –, de funkcionális elsőbbséggel rendelkezik. A pénz és a javak szükségessége adja a gazdaságot. A pénz megkülönböztetett kommunikációs médium. Mint majdnem minden szociális rendszerben, alapprobléma az idő. Mennyi idő alatt lehet a legjobban kielégíteni az anyagi szükségleteket? Ez a kielégítés a piacon történik, ahol mindegy, hogy ki árulja és ki veszi a dolgokat. A vásárló és az eladó a klasszikus gazdaságban személyes kapcsolatban álltak egymással – mint még ma is a hetipiacon. Ez azonban a modern pénzgazdaságban egyáltalán nem szükséges.

*

Kiindulópontunk nem a gazdasági és szociális aspektusok szembeállítására – mint pl. a „Wirtschaft und Gesellschaft”-nál Max Weber könyvében. Különösen félrevezetőnek bizonyulnak a gazdasági, szociális és kulturális megkülönböztetések. Minden gazdasági cselekvés egyúttal szociális cselekvés, ezért a gazdaság mindig a társadalom aktusa. Ezt a tényt talán senki sem vonja kétségbe, de, ha arról van szó, hogy a társadalmi történések gazdasági aspektusait megfigyeljük és analizáljuk, akkor a fent említett különböztetések inadekvátok. Ezért kezeljük a gazdaságot úgy, mint a társadalom alrendszerét – ezt hirdeti meg Niklas Luhmann a „Társadalom gazdasága” című könyve (*Die Wirtschaft der Gesellschaft, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1996*).

Luhmann bebizonyítja, hogy a modern gazdaság mint autopoietikus funkciórendszer a fizet/nem fizet értékduál igénybevételével a társadalmat mint külső, a piacot mint belső környezetét tekinti. A gazdaság autopoietikus karakterének radikális hangsúlyozása az itt idézett mondatból is kitűnik: „A gazdasági rendszer egysége a fizetések fizetések általi lehetővé tételében gyökerezik.” (Luhmann 1996, 75)

A gazdasági rendszer sajátos racionalitása, Bourdieu (1998) szerint jelenleg a neoliberais kapitalizmus optimalálásán figyelhető meg – és ez Luhmann szerint a kódok (fizetés, pénz) és a formális szervezet szintjén írható le. Abból indul ki, hogy a rendszer természete szerint nincsen egyensúlyi állapotban, hiszen a fő orientálódása a szükségesség leküzdése. A gazdasági rendszer saját autopoieízisét egyedül a fizetések által valósítja meg. A cselekvések a gazdasági részrendszerekben a szervezeteken és a tagsági kódoláson keresztül történnek. A gazdasági rendszer számára döntő a résztvevő szerepek programozása az illető gazdasági szervezetek szabályai szerint.

A politikai gazdaságtan elképzelésével ellentétben a társadalmat nem az ökönomia felől kellene megfigyelni, hanem fordítva. A gazdaság „unit act”-je a fizetés (Luhmann 1996, 13). A nemfizetés, paradox módon, mint a kóddal együtt járó reflexió érték is a gazdasághoz kapcsolódhat. Amikor fizetések történnek, áraknak is közre kell játszaniuk. A gazdaság funkciója többé már nemcsak a materiális szükségletek közvetlen kielégítése, hanem az elosztási feladatokról való előzetes gondoskodás is. Elkerülhetetlenül találkozunk itt a javak és a pénz szükségességének problémáival.

A pénz a gazdaság kommunikációs médiuma, s mivel az árak és az áruk adottak, a piac a gazdasági rendszer belső környezeteként jelenik meg. Luhmann leszögezi, hogy a piac megfigyeli és leírja a gazdaságot. Kasuga feltételezi, hogy maga „a piac a vásárlók és eladók cselekvési lehetőségeinek megfigyelése által konstituálódik” (Kasuga 1987, 14). A piactgazdaság ellentéte nem a tervgazdaság, hanem a pénzforgalom nélküli szubzisztens gazdaság.

A szűkösséget mint a közgazdaságtan alapfogalmát Luhmann nem a szükségletek és a javak aránytalanságával interpretálja, mint Balla (1978), hanem olyan eseményként, ami „valamely hiány betöltése azzal a feltétellel, hogy ez a hozzáférés korlátozza a további hozzáférések lehetőségét”. (Luhmann 1996a, 179)

A tulajdon problémáját Luhmann ebben a vonatkozásban tárgyalja, s ez a modern társadalomban végül a szűkösség megkettőződésére (pénz és áruk vagy szolgáltatások) utal. A piacon a szűkösséget a kereslet és a kínálat megkülönböztetése szabályozza. Ami az egyik számára szűkösen áll rendelkezésre, abból a másiknak feleslege van. Luhmann könyvében röviden említi a munka szűkösségét is – anélkül azonban, hogy abból a mai társadalomra nézve messzesemenő következtetéseket vonna le (vö. Bangó 2000, 30–39).

Elvben a funkciórendszerek között nincs rangsor, egyetlen funkciórendszer sem bír elsőbbséggel a többihez képest. Mégis, ha a gazdaság primátusáról beszélünk, akkor csak annyit mondhatunk, hogy a gazdaság alrendszere jobban strukturált komplexitásokkal rendelkezik, mint bármely más funkciórendszer. A pénz mint szimbolikus kommunikációs eszköz a rendelkezésre állást jelzi az időbeli dimenzióban, a tárgyi dimenzióban érték-mérő, és a szociális dimenzióban kétségkívül a legjobb csereeszköz.

Hosszú fejezetben foglalkozik Luhmann a pénz problémájával. A pénz mint általánosított médium a különbözőségek különbözőségeit áthidalja, anélkül, hogy a különbözőt mint idegen médiumot kizárná. A pénz univerzális karaktere egyszerre specifikus is – sőt amennyiben a veszélyeket kockázatokká alakítja át „örödi (diabolisch) aspektusokkal” is rendelkezik. Luhmann pénzelméletét tanítványa Dirk Baeker vezeti tovább. Kijelenti, hogy a pénz, amely maga memória nélküli, a gazdaság memóriája. Nem gazdaságtörténetről van szó, hanem arról, miként figyeli meg a gazdaság saját történetét, illetve arról, hogy „a gazdaság miként alakítja ki önmaga emlékezetét” (Baecker 1987, 520). A gazdasági eseményekre utólag emlékeznek, azaz dinamikusan stabilizálódnak. Az emlékeket a pénz nyelvén írják le (mérlegek és könyvvitel), az üzemen belül a számítások azok, amik másfelől a cég szervezetének döntései. A cég kifizetési programot követnek, amely végül a piacon valósul meg – ott emlékeznek rá, illetve ott felejtik el.

A gazdasági rendszerben újra bevezetésre (re-entry) kerül a rendszer és a környezet megkülönböztetése – pénzgazdaságnál a piaci árak esetében a „közelebbi” rendszeren belüli környezet. „A gazdaság valódi termékét az árak és a teljesítmények kombinációi jelentik, s ehhez autonóm és önreferenciális módon illeszkedik a gazdaság” (Baecker 1987, 545).

A luhmanni gazdaságelmélet – melyet rendszerelméleti gazdaságszociológiának nevezhetünk – kritikáját és annak összehasonlítását Polányi gondolataival olvashatjuk Gedeon Péternél (Gedeon 2002, 187–198). A két szerző gazdaságfelfogása a „kettős racionalitás” hipotézisében merőben eltér egymástól. Gedeon Pokolra (Pokol 2001) hivatkozva kijelenti: „A gazdaságon kívüli alrendszerek csak akkor őrizhetik meg autonómiájukat, csak akkor érvényesíthetik saját értékduáljuk más értékduálokot kizáró működését, ha saját határaikon belülre engedik a pénz médiumát.” (Gedeon 2002, 188) A kettős racionalitás értelmében a pénz médiuma egyszerre jelenti a nem-politikai és nem-gazdasági alrendszerekben (pl. tudomány, művészet) az illető alrendszer működőképességét és önállóságát.

Az idézett tanulmány az alrendszereket felbontja szubsztantív és formális szférákra. A gazdaságnál az anyagi javak és szolgálatok termelése „szubsztantív”, míg a pénz a formális szférához tartozik. A tudomány tudományos javakat termel és formálisan az igaz/hamis duálja szerint alakítja programját. Polányi az anyagi javakat nem a társadalom környezetébe helyezi, hanem a gazdasági rendszer szubsztantív részeként tekinti.

„Az alapvető eltérés Luhmanntól abban rejlik, hogy azok a problémák, amelyeket Luhmann a gazdaság vonatkoztatásában a rendszer/környezet fogalompárral tematizál,

most a formális/szubsztantív megkülönböztetés alá esnek, illetve – és ez alapvető tartalmi különbség – a kategorizálás reguláló fogalma nem a kommunikáció, hanem a tevékenységek szubsztantív megkülönböztetése” (Gedeon 2002, 193).

Véleményem szerint Gedeon és Pokol is Polányi tételének elfogadásával, illetve alkalmazásával a rendszerelméleti ontologizmus (Bunge 1987) veszélyes közelségébe kerülnek, még akkor is, ha Luhmannra hivatkozva kijelentik, hogy a társadalmi alrendszerek nem analitikus fogalmi konstrukciók, hanem valóságosan létező képződmények. A kettős racionalitás szakít a konstruktivizmus és az autopoieszis tételével – hiszen az autopoietikus rendszerek, mint a gazdaság, elemeiket nem allopoietikusan (idegen referenciával, mint az anyagi „szubsztantív” javak) konstruálják.

(Etika és az erkölcs) A morál és erkölce a luhmanni rendszerelmélet perspektívájában egy része azoknak a kommunikációknak, amelyeknél a személyek tisztelete, illetve megvetése mint kondenzált és konfirmált kommunikatív címzettek szerepelnek. Az erkölcs mint kommunikáció a személyek inklúziójára van a társadalomban felépítve – de maga nem szociális rendszer. Úgy működik, mint egy szimbolikusan általánosított médium, és a szociális és személyközi kapcsolatok laza kötődését célozza. Az erkölcs kódja a tisztelet és a megvetés közötti különbség. Az elvárások elvárása, és függ az aktuális társadalmi kommunikációtól a tisztelet és a megvetés vonalán. A szociális rendszerben mindenkor lehetséges erkölcsi kommunikáció – a társadalom maga nem lehet azonban erkölcsös vagy erkölcstelen. Nincs lehetőség egy erkölcsi döntésnek arra nézve, hogy mi erkölcsös vagy erkölcstelen.

A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint az erkölcs: valaki vagy valami magatartását irányító, annak megítélését segítő, társadalmilag helyesnek tekintett szabályok összessége, illetve ezek megvalósulása. Az erről szóló tan az etika.

Az etika (Luhmann-Lexikon) általában egy reflexiós elmélete az erkölcsnek, amely erkölcsi alapozását szolgálhatja az erkölcsi ítéleteknek. Rendszerelméletileg az etika az első rendi megfigyelés síkján található, de nem döntheti el, hogy egy megkülönböztetés jó vagy rossz (vakfolt). Megfigyeli tehát az erkölcs egységének differenciáját, a tiszteletet és a megvetést – de nem alapozza meg az erkölcsöt. (Krause 1996, 95)

(A tőke kérdése) Tőkének nevezzük mindazokat a javakat, amelyek kereseti célokra vannak szánva, a mindennapi értelemben pedig az a pénz, amely vagy a további termelés, vagy a későbbi fogyasztás céljaira van félretéve. A tőke létrejövésének, mint a termelési tényezők egyikének feltételei: 1) a szükségleteket meghaladó jövedelem 2) a jövődöbbleli szükségletek előrelátása 3) termelékenységének felismerése 4) gyümölcsötvetésének alkalmi 5) takarékosági hajlam 6) vagyon és személybiztonság. A termeléshez való viszonyuk szerint osztályozzuk: holt vagy nyugvó tőke, élő vagy működő tőke, forgó tőke, szabad és kötött tőke. Ezenkívül beszélünk még produktív, improduktív tőkéről is (Földes 2014, 195). Bourdieu szerint megkülönböztetünk gazdasági, társadalmi és kulturális tőkét (Kreckel 1983). A modern gazdaságnál és a tudásalapú társadalomnál a legfontosabb a beruházás az emberi tőkébe. Coleman (1998) hasonló felosztást használ és a tőke különböző formáit (pénztőke, tárgyi tőke, emberi tőke, társadalmi tőke) írja le, de különösen hangsúlyozza a hálózatok és az erőforrások szerepét, valamint a bizalmat és a kölcsönösséget. Putnamnál (2001) ugyancsak a bizalom, mint komplexitást redukáló mechanizmus a legfontosabb a tőke fogalmának tárgyalásánál.

Reinhard Marx müncheni–freisingi bíboros-érsek, Marx Károly névrokona. Könyve bevezetésében levelet ír Marxnak „Marx Úr, a kapitalizmus önmagától menne tönkre?

„Őszintén remélem nem.” A könyv alap gondolata a szociálreformizmus: „meg kell szelídíteni” a vadkapitalizmust és szociális piacgazdasággá kell fejleszteni a kapitalizmust (Marx 2009, 27).

Világunkban a társadalmi kapcsolatokat nemcsak eredményesen, hanem igazságosan is kell alakítanunk. A gazdaság nem lehet öncél, hanem az emberiség anyagi jólétét szolgálja. R. Marx cáfolja a vulgárliberális tételt, amely szerint: az egyén és a közösség java már azzal is megfelelően biztosítva van, ha az államtól nem akadályozva, mindenki szabadon követheti saját érdekeit. (Marx 2009, 48)

A gazdaságnak emberhez méltónak, kizsákmányolás nélkülinek kell lenni. Vagyis a modern piacgazdaság nem létezhet etika nélkül, a politika mellett az erkölcs is szerepet kell hogy játsszon a gazdaságban. Megáll a híres elmélet a „láthatatlan kézzel” – talán nem is olyan láthatatlan –, hiszen a gazdaság szorítását mindnyájan érezzük. Ezzel Adam Smith a piac önlogikáját hangsúlyozza – de már például a politika befolyását a gazdaságra nem veszi figyelembe. Marx megfigyeli a szegénységet a jóléti társadalomban. A „working poor” [dolgozó szegények] egy új fogalom, akiknek helyzete sokszor kritikusabb, mint a munkanélküli segélyből élőknek. A „foodbank”-ok, az ingyenebédosztás már nemcsak amerikai nagyvárosokban léteznek, hanem a gazdag Nyugat-Európában is. A vadkapitalizmust, amelyet „modern rablóbandának” nevez, csak az igazság fegyverével lehet legyőzni. Igazságtalanok például a különleges befektetési alapok a „keselyű alapok” (vulture funds) Megveszik a szegény országok adósságait, és tönkreteszik azok gazdaságát. Zambia példája mutatja, hogy hihetetlen (Marx 2009, 119), 550%-os nyereséget is elértek a befektetők.

A társadalmi igazságosság kérdése már a 19. évszázad negyvenes éveiben, Taparelli olasz jezsuitánál felbukkan. A szociális állam ugyanis a társadalmi igazságosságnak törvényszerű következménye.

A szociális kérdést újra kell gondolni, tartós és igazságos reformpolitikára van szükség.

A privatizáció és a globalizáció vesztesei az „új szegények”. Az alsó réteg kifejezés ma már politikailag nem korrekt. A bizonytalan függőségű réteget „prekariatus”-nak hívjuk – proletariátus helyett. Ide tartoznak a working poor-ok is. (Marx 2009, 137)

A Nobel-díjas Amartya Sen igazságértelmezése iránymutató a fejlődésben lévő államok számára. A mini hitelek programja a falusi szegénység leküzdésére Indiában egyre sikeresebb.

„Jozef Ackermann, a Német Bank vezérigazgatója nem hisz a piac öngyógyító erejében – követeli, hogy a kormányok tegyenek bátor lépéseket a rendszer stabilizálása érdekében.”

A képzés reformja szükséges. Hosszú távon olyan képzésre van szükség, ami nem csak az aktuális pillanatnak szól. Kulcsfontosságú dolgokat meg kell tanulni a fiatalságnak!

„A szegénység pénzzel való leküzdése sikertelen. Inkább az emberek fejébe és szívébe kell investálni.” (Marx 2009, 179)

A vállalkozások szociális felelőssége korunk nagy kihívása. A globalizáció a tudás alapú társadalom és gazdaság előnyére épített. Időközben kiderült, hogy a veszélyek forrása nem a tudatlanság, hanem a tudás. (Karikó 2010, 14) Az amerikai Monsanto világcég megsemmisíti a helyi mezőgazdaságokat. A műtrágya és kémiai szerek a fejlődésben lévő országoknál az ökokódiót jelentik. Fenntartható fejlődésű társadalomról beszélünk, mikor tudjuk, hogy a fejlődés nem fenntartható. A szociális felelőtlenség nyomorba dönti az indiai gyapottermesztők millióit. Az igazság hatalmával kapcsolatos remények meghiúsultak, és a hatalom igazságossága lépett fel.

A tudósok (Serge Latouche például) már kidolgozták a „visszafogott fejlődés” paradigmáját. Együttműködés (kooperáció) és a termelői és fogyasztói etika betartása a

fontos. Mindez lokális viszonylatban már eredményeket mutat fel. A globális kaszínókapitalizmus és a konzumtársadalom elvezetnek a katasztrófa-kapitalizmushoz. A nyugatosítás és a fenntartható fejlődés elve is a növekedési mítosz terméke – alternatív társadalomra van szükség. „2050-ben a világ három leggazdagabb emberének nagyobb volt a jövedelme, mint az akkori 48 legszegényebb országnak” (Karikó 2010, 26). Ma az emberiség ökológiai lábnyoma 1,8 hektár, egy USA-polgáré 9,6 hektár, a kanadaié 7,2 hektár, az európaié 4,5 hektár, míg az afrikaié 0,2 hektár.

A Nokia „szubvenció s szöcske”, de lehet ezeket a multikat sáskahadnak is nevezni. Ez a karavánkapitalizmus. Először felszedi a szubvencionált beruházási költségeket egy új mobiltelefon gyártására Bochumban, ott 2000 embernek ad munkát. Az üzlet nem megy olyan jól, mint elképzelték, de azért milliárdokat kerestek rajta. A német munka túl drága, a szöcske átugrik két év múlva Erdélybe, Kolozsvárra. Ott háromezer munkanélküli örül. Három év múlva onnan is elugrik Ázsiába, bár Románia tízszer olcsóbb volt, mint Bochum. Majd innen is tovább fog ugrani (Marx 2009, 199). A csődbe vitt vállalatok menedzsereit arany kézfogással búcsúztatják. A részvénykapitalizmus szerint csak a „shareholder value” (részvényérték) számít. A „corporate citizenship stakeholder” lenne a megoldás.

Ami törvényesen nincs tiltva, az még erkölcsileg nem biztos hogy megengedett. A munka megelőzi a tőkét. Például érthetetlenül és erkölcstelenül magasak a jövedelmek a sportban és a szórakoztatóiparban.

Marx „védőbeszédet” tart egy szociális világrendért. Több javaslata is van erre vonatkozóan: a) Megerősíteni a globalizáció ellenségei által gyűlölt nemzetközi szervezeteket. Az ILO (a munka nemzetközi szervezete Genfben), nemzetközi szakszervezetek, Transparency International, de akár a Greenpeace is idetartozik. b) Erősödjen a regionális gazdaság, mezőgazdaság. c) Megteremteni a globális közjavak fogalmát (egészséges környezet, klíma, béke, biztonság, stabilitás). (Marx 2009, 241)

Alig van fiatal közgazdász, aki ismeri Wilhelm Röpkét, Walter Euckent, Alexander Rüstowot vagy Friedrich August von Hayeket. Ezekről megtanulhatták volna, hogy az ökonomiát szellemtudományként is művelni kell, ahol az ember és nem az anyag a mérce.

A piactgazdaság ismét a közjóra irányuló rendező elv legyen! A szociális államot új társadalomszerződési elmélettel megalapozva látják a modern igazságosságelmélet teoretikusai Rawls és Höffe (Höffe 2002).

(Miért van a gazdaságnak erkölcstre szüksége?) Hans Küng ismert svájci teológus teszi fel e kérdést könyvében, amelynek címe „Becsületesen gazdálkodni”. (Hans Küng: *Anständig wirtschaften: Warum Ökonomie Moral braucht?* Piper, München, 2012) Szerinte a globalizáció elkerülhetetlen volt, ambivalensnek bizonyult és sajnos kiszámíthatatlan maradt. A káosztéória érvényesül benne. Ő sem hisz a „láthatatlan kéz”, az önreguláció mítoszában. Ha a globalizáció egyáltalán irányítható, akkor nemzetközi szabályozás szükséges.

Sem a liberalizmus, sem a szocialista tervgazdálkodás nem volt megoldás a globalizálódó világban. Végül a kapitalista piactgazdaság győzött, amelyet át kell alakítani szociális piactgazdaságra.

A tiszta piactgazdasággal (von Hayek, Friedmann 1971) szembesítjük a szociális piactgazdaságot (Ludwig Erhard). A tiszta piactgazdaság a gazdasági ultraliberalizmushoz vezet, amely előírja, hogy szabadon kell követni a gazdasági érdekeket. A szabadpiac tehát kapitalizmus, melyet a „korlátozott államban”, tehát anti-etatizmussal kell megvalósítani. Ennek a piacnak állítólag önszabályozó ereje van és egy elve: a profit növelése erkölcsi kötelesség! (Küng 2012, 53)

Az áru egyre kevésbé agrár- vagy kézműves eredetű, inkább pénz- és ipari termékek. Még később már az ember is áru lesz. (Marx Károly)

Adam Smithnél aztán a jólét lényegében a munkán és ipari munkamegosztáson alapszik. A szabad versengést a „láthatatlan kéz” irányítja. Az alapelv: bölcsesség és igazságosság. Ezt az állítást sokan kritizálják, pl. Brzezinszki (1994), majd még Roger de Weck (2009) – akinél a kapitalizmus vallás, piac és kaszinó. Az új paradigmá az ökoszociális piacgazdaság.

Ha szociális piacgazdaságot mondunk, akkor gondoljunk a német gazdasági csodára!

A szociális liberalizmus Ludwig Erhard találmánya. A háború utáni pénzreform (40 DM mindenkinek) a gazdasági reformmal lett összekapcsolva.

Az ordo-liberalizmus viszont (Rustow, Müller-Armack és Röpke) erős államot követel. Összekötni a személyes szabadságot (neoliberálisok) a szociális igazságossággal (szocialisták). Két elv: szolidaritás elve és szubszidiaritás elve – az evangélikus és katolikus szociális tanításból lettek átvéve.

Az ökológiai kihívásnál a zöldek jönnek, kezdeményeznek, és megtörténi a paradigmaváltás a modernből az utómodernbe. A természet nem áru, amit piacra vinni, kizsákmányolni és tönkretenni lehet. Az ökológiai célokat szem előtt kell tartani! Ma már minden pártnak van „zöld” frakciója.

A feminista-, béke- és alternatívmozgalmak a szociális piacgazdaság krízisét jelezték előre. Polgári kezdeményezések, önmegtapasztaló csoportok – ezek is hozzátartoznak az új szociális mozgalmakhoz, amelyek tiltakozó mozgalomként indultak. Az ember több, mint munkaerő, van méltósága, joga és kötelessége. (Magyarországon a sztálini korszak munkaerő-tartalék hivatala fekete egyenruhába öltöztette a tanoncgerekeket!) A szociális államot már át kell építeni. Marx (2012, 85) említi az öt I betűt, melyek megfelelnek az átépülő szociális állam vezérfonalának: ideák – impulzusok – innovációk – iniciatívák és investíciók. A fő etikai kérdés: önkorlátozás a fogyasztásban!

(A krízisből kivezető út keresése erkölcsi kötelesség) A dereguláció állítja: minél felszabadítottabb a pénzpiac, annál jobban növekszik a gazdasági jólét! Ez azonban téves és krízisekhez vezet. A felelőség krízise: túlzó spekuláció, intézményi krízis, morálkrízis, maffia – korrupció, csúsztatás. Hiányzik az etikai alaprend.

A pénz, mint áru öncél. A racionális és az eredményes piac használja a pénzt. New-economics, bubble-economics – pénzmanipulációk következménye. De ne csak a bankokat szidjuk! Vállalkozók, venture capitalists, investmentbankerek, börzeelemzők és médiumok irracionális tőkehalmozást írnak elő. A hétfejű pénzmonstrum: 1. Kockázatos üzletek a bankoktól. 2. Ellenőrzés nélkül 3. nagyon magas bónusz, jutalék. 4. A nagybankok csődje magával rántja a kicsiket. 5. Intézményeknél nincs biztonság. 6. Az ócska részvényekről nem figyelmeztetnek. 7. Túl sok olcsó pénz van a forgalomban.

Gazdasági okokból is szükséges kell legyen, hogy a pénzgazdaság szolgálja a reális gazdaságot és nem fordítva.

(Felelősségteljes gazdálkodás) Sajnos a világgazdaságot felelőtlen cselekedetek dominálják. Egyre gyilkosabb a profithajszolás, mindig többet és többet. Küng említi Midas király legendáját. Arany lett minden, amihez nyúlt – éhen halt volna, ha nem fürdött volna meg isteni tanácsra a Paktolos folyóban. (Küng 2012,131)

A Wall Street-kaszinóban idegen pénzzel játszanak. A számítógép másodpercek alatt átrepít milliárdokat Frankfurtból Kínába. Itt intézményesült a hazugság: a befektetőknek óriási nyereményeket ígér – felelőtlenül – és hatalmas veszteséget eredményez. Ez egy piac erkölcs nélkül. A gazdaság nem uralkat mindent. Az ember homo sapiens és nem csak homo oeconomicus.

A gazdaság csak a társadalom alrendszere (lásd rendszerelmélet). Nem totális rendszer. Úgy tűnik, hogy a modern világban „totális piacgazdaság” uralkodik. Jog, politika, tudomány, kultúra és a vallás is domesztikálva vannak a piactól.

A gazdasági etika paradigmája három tagadásból áll: ne lopj, ne hazudj, ne részesíts senkit előnyben.

Meg kell találni a globalizáció etikai dimenzióit. Vegyük példának a menedzserek jövedelmét, és tegyük fel a kérdést: megérdemlik a menedzserek azt, amit keresnek? Az USA-ban 1960-ban 40-szeresét egy munkás keresetének – 1990-ben 367 szorosát.

A menedzserek nem a saját pénzükkel vállalják a kockázatot. Csak siker esetén keresnek! A csúcsmenedzser három típusát említi Küng: a) hatalomra éhes b) az apatípus c) az intézményes. Ez az utolsó tűnik a legjobbnak.

(Az emberiség ethosza) A globális ethosz nem az ázsiai értékrend lemásolásából áll – bár lehet belőle tanulni. Ott az értékek: család, nevelés komoly munka, takarékoság, igénytelenség, teamwork. A kultúrák ütközése helyett a kultúrák dialógusára kell törekedni.

A modern társadalom jellegzetességei: gyorsuló szekularizmus, radikális individuáció, világnézeti pluralizmus. De kell hogy legyen egy alapkonszenzus a közös értékek, mértékek és tartások iránt. A tízparancsolatban és a hegyi beszédben már kifejeződik az emberiség ethosza, amit a megvalósított és gyakorolt erények útján juttatunk kifejezésre.

Az erények koronként változnak: bölcsesség, bátorság, igazságosság, mértékletesség a platonikus világtudásban. A középkorban hozzátársult a hit, remény és szeretet. Ezt követték a feudális erények: becsületesség, lovagiasság. Végül a modernben túlsúlyba kerültek a polgári erények: rend, szorgalom, takarékoskodás. Jelenleg a posztmodernben – szerintem – felzárkózik hozzá a tolerancia, igazmondás és szolidaritás.

Az emberiség négy imperatívuma minden kultúrában: a) nem ölni, b) nem lopni, c) nem hazudni, d) nem visszaélni a szexualitással. (Küng 2012, 257)

A nemzetközi vagy világethosz példái: Genfi konvenció és Vöröskereszt, a Népszövetség majd az Egyesült Nemzetek. Emberi jogok (és kötelességek) deklarációja.

(A közgazdaságtan és az erkölcs viszonya) Muzslay István leuveni professzor könyve (Gazdaság és erkölcs, Márton Áron, Budapest, 1993) a közgazdaságtan szemszögéből vizsgálja az erkölcs helyzetét a gazdaságban. Az erkölcsi értékek: jóság, bizalom, hűség, becsületesség, igazságosság, szolidaritás, empirikusan nem mérhetők. Mindazonáltal jelen kellene hogy legyenek a gazdaságban. Már a közgazdaságtan alapítójánál, Adam Smithnél olvashatjuk, hogy: a piacgazdasághoz nélkülözhetetlen az erkölcsi alap. A gazdasági tevékenység tehát erkölcsi jellegű is.

Schumpeter (1964) a vállalkozót „romboló alkotónak” tekinti, mert a természet rendjébe avatkozik be az iparral, és megváltoztatja azt. A vállalkozót sokáig csak tőketulajdonosnak tekintették. A gazdaság fejlődése három fázison ment keresztül, és az ember volt a termelés meghatározója. A három fázis: föld, tőke, munka volt – ma a szervezés áll a gazdasági tevékenység központjában (Muzslay 1993, 241). A menedzser nem vállalkozó – feladata a szervezés, irányítás, az emberi és anyagi erőforrások kézben tartása egy vállalkozásnál.

(A fejlődés lehetséges útja a kooperatizmus) A nem sikerült szocializmus és kapitalizmus után szerintem most a kooperatizmus fog következni. Itt szerepet fog játszani a szolidaritás és a kooperációs gondolat. A Lehman Brothers csődje elindította azt a lavinát, amely a kaszinókapitalizmust és a ragadozókapitalizmust felrobbantotta. Ez a kapitalizmus így

nem mehet tovább. A börzespekulációkban mindnyájan bűnösök voltunk. Egyszerre vagyunk áldozat és tettes. A magas kamatok mindenkit csábítottak, és ezt csak menedzseri spekulációval lehetett elérni. Most kérdés, hogy mi jöhet kapitalizmus után? Visszatérés a szocializmushoz – esetleg zöldre és nem vörösre mázolvra? A tőke és a munka kényszerű szétválásztása meg fog szűnni. Így nem lesznek tőkésék és proletárok többé. Felelős polgárok önszerveződéssel megteremtik a gazdasági alrendszer posztmodern formáját, amit én kooperatizmusnak neveznék. Schultze-Delitsch és Raifeisen gondolatait modern formában, de fel kell élesíteni! Ma már sok példa van erre. Az alternatív környezetvédő mozgalmak már próbálnak egy új gazdaságot, az igazságot árral és bérral, kizsákmányolás nélkül és fenntarthatóan. Eddig ez csak a fejlődésben lévő országoknál, a harmadik világban vezetett sikerre.

Egyelőre azt lehet feltételezni, hogy a tőke és a munka között új kapcsolat fog kialakulni. A bérmunka újrafogalmazódik, és munka helyett inkább „értelmes kreatív tevékenységről” beszélhetünk. A játék is értelmes foglalkozás, de ott nem történik a definíciója szerint produktív változás. A játékszabályok megvannak, és azon nem lehet változtatni. A játék szórakoztató foglalkozás. Szabadidős foglalkozás. A szabadidő-társadalom itt nem fog kockázatokba menni – kivéve a szerencsejátékokat vagy a játékszenvedély patológikus oldalát.

(A magyar gazdaság – Dr. Csath Magdolna elemzése alapján) A nemzetközileg is elismert közgazdász professzornót a magyar neoliberais közgazdászok nem szeretik. Egy interjúkötetben (Csath Magdolnával beszélget Mezei Károly: A gazdaság van az emberért és nem fordítva: Kairosz, Budapest, 2010) állítja, hogy az állam feladatai közé tartozik: 1) a nemzeti innovációs politika megfogalmazása, 2) a társadalom tudásszintjének növelése, 3) a vállalkozó szellem kreatív bátorítása, 4) a vállalkozások együttműködésének támogatása. (Csath 2010a, 75)

A rendszerváltás utáni magyar gazdaságot Európában mint „perifériaországot” jellemezhetjük. A privatizáció túl gyors és elhibázott volt, megszületett egy torz gazdasági rendszer. Az első rendszerváltás utáni kormány elutasította az adósság-elengedést vagy annak átütmezését. Jelenleg a külföldi tulajdon elterjedtségében 142 vizsgált ország közül a 19. helyen vagyunk. Termelésünk az értéklánc végén helyezkedik el, „összeszerelő telephelyekkel”, a külföldi multik jelentéktelen lerakataként. A nyugati országokkal összehasonlítva kevés a fizetés és alacsony az életszínvonal.

A politikusoknak fel kell ismerni, hogy a mai világban a tudástőkének döntő szerepe van. Az oktatásra szánt pénz ugyanis nem költség, hanem beruházás. A már fellelhető tudástőkét tovább kell erősíteni. (Csath 2010a, 220) A versenyképes jövőt kell előkészíteni az innovációkkal. 2003-ban még 59 vizsgált ország között a 29. helyen álltunk az innovációs potenciál vonatkozásában. Ma már csak az 53. helyen, sereghajtóként kullogunk – ámbár bizonyos területeken az élvonalban vagyunk. A tudástőkét azonban nem a külföldi multiknál kellene érvényesíteni, hanem a középosztályban. Németország erőssége, exportbajnoka nem a hatalmas Volkswagen, Mercedes és egyéb multik, hanem a közepes 50-100 embert alkalmazó középvállalatok.

Meg kellene vizsgálni, hogy az „ügynevezett tehetségindex” területén hogyan is állunk. Kedvező-e erre a demográfiai helyzet? Megfelelő-e az oktatás minősége? Milyen a munkakörnyezet? Van-e ennek tehetségvonzó képessége? Milyen erős az „agyelszívás” veszélye? Sajnos ezekben a pontokban az európai átlag alatt vagyunk.

A Mezei Károlyval folytatott interjúban Csath Magdolna részletesen kifejti véleményét a magyar gazdaságról. A gazdasági krízis láttán sokakban sóvárgás van a volt rendszer iránt. Akkor nem volt munkanélküliség, mindenki jóllakott a „legvidámabb barakkban”

– nem voltak hajléktalanok, bankok által tönkretett egzisztenciák – nem voltak devizahi-telesek. „Nem jó, ha a szocializmus iránti nosztalgia felerősödik, mert az a rendszer nem volt jó. Sőt erkölcsileg és gazdaságilag is káros volt a magyar nép számára. Ennek a levét még ma is isszuk.” (Csath 2010b, 65) Csath könyörtelen kritikával illeti a felelős magyar döntéshozókat mind a gazdaság, mind a politika terén.

IRODALOM

- Baecker, Dirk (1993): Das Gedächtnis der Wirtschaft, in: Ders. (Hrsg.): *Theorie als Passion. Niklas Luhmann zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main, 519–545.
- Bangó, Jenő – Karácsony, András (Hrsg.) (2001): Luhmanns Funktionssysteme in der Diskussion. Tagungsband der 1. Luhmann-Gedächtnisstagung in Budapest, 15-16. September 2000. Mit einem Vorwort von Dirk Baecker, Heidelberg, Verlag für Systemische Forschung.
- Balla, Bálint (1978): *Soziologie der Knappheit*, Stuttgart, Enke.
- Brzezinski, Zbigniew (1994): *Macht und Moral. Neue Werte für die Weltpolitik*, Hamburg.
- Bourdieu, Pierre (1998): Kapitalismus als konservative Restauration, in: *Die Zeit*, Nr.5 22.1.1998, 45.
- Bunge, Mario (1987): *Kausalität, Geschichte und Probleme*, Tübingen, Mohr.
- Coleman, James (1998): Social Capital in the Creation of Human Capital, in: *American Journal of Sociology*, vol. 94.
- Csath, Magdolna: (2010a): *Honnan – hová? Süllyedünk vagy emelkedünk?* Budapest, Kairosz.
- Csath Magdolnával beszélget Mezei Károly: (2010b): *A gazdaság van az emberért és nem fordítva*. Budapest, Kairosz.
- De Weck, Roger (2009): *Nach der Krise. Gibt es einen anderen Kapitalismus?* München.
- Detlef Krause (1996): *Luhmann Lexikon*, Stuttgart.
- Friedman, Milton (1971): *Kapitalismus und Freiheit*, Stuttgart.
- Földes, Béla (2014): *Közgazdasági értekezések*, Budapest.
- Gedeon, Péter (2002): Luhmann és Polányi gazdaságfelfogása és a „kettős racionalitás”, in: Bangó–Karácsony (szerk.): *Luhmann-könyv*, Budapest, Rejtjel, 187–198.
- Höffe, Ottfried (2002): *Politische Gerechtigkeit*, Frankfurt a.M.
- Karikó Sándor (2010): *Kockázati társadalom és a felelősség*. Budapest.
- Kasuga, Junisi (1987): Die Beobachtung des Marktes: asymmetrische Strukturen und generalisierte Erwartungen, in: Baecker (Hrsg.): *Theorie als Passion. Niklas Luhmann zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main.
- Kreckel, Richard (Hrsg) (1983): *Bourdieu, Pierre: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, Göttingen.
- Küng, Hans (2012): *Anstaendig Wirtschaften. Warum Ökonomie Moral braucht?* München.
- Luhmann, Niklas (1996): *Die Wirtschaft der Gesellschaft*, Frankfurt am Main.
- Marx, Reinhard (2009): *A tőke. Védőbeszéd az emberekért*, Budapest.
- Muzslay, István (1993): *Gazdaság és erkölcs*, Budapest.
- Pokol, Béla (2001): *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologie*, Berlin.
- Putnam, Robert (2001): *Gesellschaft und Gemeinsinn. Sozialkapital im internationalen Vergleich*, Gütersloh.
- Schumpeter, Joseph (1964): *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, Berlin.
- Weber, Max (1978): *Soziologische Grundbegriffe*, Tübingen.